

й коридорів та оздобила її по своєму розумінню скульптурною (прямо в стіні) орнаментациєю й росписом — остільки цікавими для студювання народного мистецтва, що згадані печери, безумовно, потребують спеціальної експедиції для обмірів, фотографування й замальовування цього єдиного у своєму ряді народного твору». Див.: Ернст Ф. Студювання пам'яток мистецтва м. Чернигова... — С. 230.

18. У Ернста: «Музей культів зібрав дуже гарну збірку старого малярства, різьби, виробів по металу, тканин й т. и. Особливе захоплення художників викликали чудесні зразки старого шитва — дуже гарного по рисунку, виконанню й по тонах — і старі кліше деревляних гравюр чернігівської друкарні XVII віку. Художник А. Ф. Середа, за допомогою друкарської фарби, зробив по декілька відбиток від цих гравюр». Див.: Ернст Ф. Студювання пам'яток мистецтва м. Чернигова... — С. 230.

Михайло КРИВОЛАПОВ,
академік НАМ України,
доктор мистецтвознавства, професор

ШЕВЧЕНКО-ХУДОЖНИК

Тарас Григорович Шевченко був улюбленим учнем Карла Павловича Брюллова. Школу вчителя він засвоїв бездоганно, тож не дивно, що живописні твори Шевченка відразу впізнаються за брюлловською манерою виконання. Втім, до майстерні свого кумира Тарас прийшов уже сформованою творчою особистістю. Надзвичайно вразливий до художніх вражень, у дитинстві він бачив традиційні, улюблені в народі картини, мальовані сільськими малярами, так званих «козаків Мамаїв». У центрі композиції зазвичай зображено козака, що сидить на землі під могутнім дубом, на гілках якого він розвісив свою зброю — шаблю, мушкет, порохівницю. Він палить люльку й грає на бандурі або веде війну з настирливою комашнею («козак душа правдивая, сорочки не має, коли не п'є, так воші б'є, а все ж не гуляє»). І ось Шевченко малює картину «Катерина» у «брюлловській манері», нібито за мотивами своєї однойменної поеми. Насправді композицію побудовано на зразок народної картини. Постать героїні уособлює в ній сплюндровану, ображену Матір-Україну, вершник на другому плані — її гнобителя, селянин, що сидить у позі «козака Мамая» — це український народ, що з глибоким болем і співчуттям дивиться на свою нещасну матір, а в кремезному дубі втілено могутню силу козацьку, дубова гілочка під ногами Катерини — це її зламана доля.

Малював Тарас Григорович і побутово-жанрові твори, такі як «Циганка-ворожка», цілком, на перший погляд, у дусі свого вчителя. Втім, нічого подібного, жодної гумористичності, типової для тогочасних творів на «малоросійську» тематику, в його картині нема. Дівчина, якій ворожить циганка біля перелазу в стіні церковної споруди, має ту ж біду, що героїня Шевченкової поеми: вона буде покритою. Отож у змісті «Циганки-ворожки» бачимо суспільно-викривальний мотив. В ескізі «Хлопчик з собакою в лісі» зображено бездомного сироту, якому ніхто не співчуває, хіба що собака: теж гострий соціальний мотив.

Шевченко перший з художників-українців звернувся до історії своєї батьківщини, до часів козаччини. В офорті «Дари в Чигирині» він зобразив послів Московії, Туреччини і Польщі, які чекають відповіді Ради козацької на пропозиції своїх зверхників Україна, «вільна і незалежна», перейшла під їхню зверхність. Сюжет підкреслює характер колективного рішення Ради, за яким віддано перевагу Московському царству. Мимоволі згадує глядач про те, що російський цар не дотримав умов договору, укладеного в Переяславі, а Катерина II знищила гетьманське правління й покріпачила козацьких нащадків. Таким чином, в історичному сюжеті художник висловлює вельми небезпечні для уряду думки. У тій самій серії офортів є сюжет «Судня рада» — жалюгідна пародія на демократію. Рада відбувається біля головного «культурного осередку» села — корчми. Бачимо селян напідпитку, якогось «грамотія», що бере горілкою плату за свої послуги; біля ніг отамана, що головує на судній раді, лежить якась грудочка, за словами очевидця, одного з шевченківських товаришів, це не що інше, як кизяк. Отаман показує на кизяк своїм ціпком, та й каже: «Це діло треба розжувати». Ось які «діла» входять нині до компетенції сільської судної ради. Ще один офорт «Живописної України» — «Казка». Проте це не ілюстрація до фольклорного твору, адже казки з подібним сюжетом нема.

«Москаль», що відслужив 25 років, втратив ногу, але все-таки пришкандибав до рідного села. На околиці трапилася йому «молодиця» в святковому вбранні — «Судариня смерть». Солдат частує її тютюном, але вона має сумнів у його доброякісності («Знаємо ми вас, піддобриків»). Отак єдине, що виборів солдат, — те, що візьме його «своя», українська смерть, хоч і та до нього довіри не має...

Розкішні красені-дерева — єдине, чим може за офортами Шевченка пишатися тогочасний Київ. Мешканці ж убогі, стародавні церкви, свідки предківської слави, стоять вкрай занедбані. Невесело! Навіть у краєвидах художник не може уникнути глибокого суму за долю України.

Малює майстер жанрово-побутову, на перший погляд, цілком ідилічну, сцену («Селянська родина»). У святковий день зібралася сім'я біля хати: батько, мати, дитина, сивий дід. Догорає чудесний вечір... Але придивімося: батько незрячий, мати обережно його торкається, щоб не обпалив люлькою дитину, якої не бачить! Таким чином, ще до заслання Шевченко виступає як критичний реаліст, що таврує антигуманний миколаївський самодержавний лад, ненавидить його за сплюндровану долю України.

Вершиною політичної сатири Шевченка є серія «Притча про блудного сина», котру він мав намір видати у вигляді альбому офортів. У центрі кожної композиції бачимо героя привабливої зовнішності (художник його не ганьбить, бо в нещастях його повинні зовнішні об'єктивні обставини). Нещасний програвся в карти і закладає свій верхній одяг у корчмі; з глибоким співчуттям дивиться на нього старенький крамар. Далі герой досягає на ниві пияцтва неабияких успіхів: у гордовитій позі, в офіцерському капелюсі стоїть він у корчмі, спираючись на лівер для розливу «життєвої вологи», після того спить ясным днем зі свинею в хліві, а над його головою висить зашморг та ярмо: прокинеться і може обирати, що краще... Далі бачимо його на цвинтарі. У позі «козака Мамая» сидить він на могильній плиті й веде війну з настирними комахами. За ці свої гріхи він покараний: його прив'язано до стовпа в казармі з кляпом у роті, щоб «мовчав і благоденствував», як личить народам миколаївської Росії, кинуто на сирий камінь в'язниці разом з товаришем, якого, закутого з ним у спільні кайдани, шмагають шпідерутенами. Нарешті пожалів його Бог, завів у лісові хащі, де він загинув від сокири розбійника. На «цьому світі» держава не могла дати йому кращої ради. Символами самодержавної влади є у Шевченка, як бачимо, нікчемна крамничка, корчма, хлів, кладовище, казарма, вертеп розбійників. За силою образного вислову коли й можна порівняти з чимось шедеври Шевченка, то, мабуть, лише з примхливо-зловісним «Капричос» Франциско Гойї.

Вже повернувшись із заслання, створює художник офорти «Сама собі в своїй господі» та «Старець на кладовищі». Нарешті лишилася на самоті жінка, та й заснула, але загасивши свічку біля столика, на якому розкидана колода карт; над її ліжком висить незручний, але модний кринолін. Не важко здогадатися про фах жінки, яка володіє подібним «господарством».

Біля розкішних біломармурових надгробків зайняли свої «робочі місця» жебраки, одягнені в лахміття, а тим часом до воріт кладовища вступає чергова похоронна процесія. Знову лише на перший погляд це побутово-жанрові твори, насправді ж це політична сатира того самого ґатунку, що в «Притч про блудного сина».

Лише тепер, збагачені досвідом мистецтва ХХ ст., спромоглися ми гідно оцінити внесок Шевченка-художника до скарбниці вітчизняного і світового мистецтва.

В історії казахського й туркменського мистецтва Шевченко заслуговує на місце основоположника. Вихований на ідеалах античної і ренесансної краси, художник спромігся оцінити характер середньоазійських кочовиків, відчувти їх своїми братами і сестрами, з батьківською ніжністю поставився до голодних казахських хлопчиків-байгушів». Закономірні його автопортрети з байгушами. Глибоко зворушує образ красуні-казашки, яка запалює вогник на могилі рідного померлого. Все це для художника було своїм, рідним, він не шукав екзотики, як шукали її романтики в своїх мандрах по східних країнах.

Як майстер краєвиду Шевченко збагнув і проникливо відтворив своєрідність примхливих скель, декотрі нагадують якихось страховиськ, а інші — неприступні середньовічні фортеці. Ефект місячного світла він навчився ілюзорно відтворювати до того, як це почав робити І. К. Айвазовський. З допомогою лише двох кольорів — сірого та рудуватого — він умів передати сотні відтінків, теплих і холодних. Як то веселого, то замріяного настрою ліричні вірші сприймаються навіть окремі начерки Шевченка-пейзажиста. Відтворити їх у репродукції виявляється нелегкою, інколи неможливою справою. Улюбленим мотивом Шевченка були могутні старі дерева, які він захоплено малював у Новопетровському укріпленні. Динаміка

композиційних ліній, плями світла й тіні допомагають йому створити враження переможної боротьби дерев, які, розсуваючи мертве каміння, припадають коренем до життєдайної вологи.

Найбільш відомий і уславлений Шевченко як автор глибоко психологічних автопортретів та портретів сучасників. Що б не брав майстер до рук — пензлі з олією чи аквареллю, олівці, вугіль, граверський штихель — усе підкорювалося йому повною мірою. Техніка в Шевченка воістину бездоганна.

Показово, що свій талант Шевченко цілком свідомо поставив на службу своїй прекраснішій батьківщині. У його космополітичний час це був виняток. Здібності Шевченка-художника були справді фантастичні. Він за найкоротший час опанував техніку офорта, особливо гальванопластику, винайшовши власний різновид цієї техніки, з успіхом пробував свої сили в скульптурі.

З образом Дніпра пов'язана щира й свята любов Шевченка до України. У своїх творах великий Кобзар проспівав гімн священним водам Дніпра, відтворив його велич і красу, що стала символом України і сили народної, показав її історичну роль у минулому. «Немає другого Дніпра», — сказав поет у своєму славнозвісному «Посланні», «Он тем велик, — писав О. І. Герцен, — что он совершенно народный поэт, как наш Кольцов; но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу». Називаючи Шевченка народним поетом і засновником критичного реалізму в образотворчому мистецтві поряд з П. А. Федотовим, слід підкреслити політичні, суспільно-викривальні мотиви в образотворчій спадщині великого Кобзаря. Шевченкові теми широко відбилися в творчості художників, його сучасників. Зокрема, Л. Жемчужников почав після смерті поетової в його пам'ять видавати альбом «Живописна Україна». Жемчужников був обдарованим і вправним майстром, проте композиційна побудова Шевченкових шедеврів, пов'язана з народною традицією, ніяк на нього не вплинула, оскільки він її не розумів. Наступниками Шевченка були російські передвижники, характер живопису яких визначався змінами в образному мисленні майстрів-реалістів. Вважаю, що саме на нинішньому етапі розвитку прийшов час і для наших художників звернутися до спадщини Шевченка.

Вийшовши з народу, Тарас Григорович отримав чудову школу в Карла Павловича Брюллова. Роки, проведені в майстернях петербурзької Академії мистецтва, він згадував пізніше як «золоту пору» свого життя. «Дуже добре тоді жилося», — розповідав він Г. Н. Честахівському. І навіть приклад одного «райського дня», коли з Брюлловим, Михайловим і Штернбергом «махнули» вони на «вільні острови»: «А день — не день, рай божий, ясний, тихий та веселий. Тільки чути рітинь жайвороній. Перевізник добре гнав човен, дісталися острова, висіли, а йому дали два карбованці і випроводили додому, наказами, щоб приплив за нами під вечір. Ото ми і розташувалися... І, що то за день був золотий! І рисували і читали, бо Брюллов дуже любив читання: оце було, як дома малює, то щоб хто-небудь читав йому, а він слуха та малює. Або як занедужав та лежить на ліжку, то теж щоб читали йому. І розмовляли, і співали, і пили по чарочці та заїдали усячиною. І дуже, дуже веселі були». Та ось після цього веселого свята прийшли похмурі роки поневірянь у казармі. А втім, ані читання, ані театральні й музичні враження не забулися. «Іліада» Гомера, «Метаморфози» Овідія, «Життєписи» Плутарха, твори Дефо, Річардсона, Гете, Вальтера Скотта, Голдсмита, Діккенса, Ірвінга, вірші Байрона, Гюго, Міцкевича... Тарас захоплено читав російських письменників — Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Крилова, Грибоєдова, Баратинського, Карамзіна, Рилєєва, стежив за кожним кроком української літератури, що підіймалася на його очах, та буквально накидався на праці та матеріали з історії України. З композиторів згадує Шевченко Бетховена, Гайдна, Моцарта, Вебера, Бортнянського, Глинку, Доніцетті, Мейєрбера, Шопена, Паганіні, Россіні, Мендельсона, Ліста, Шуберта.

З драматургів Шевченко найвище ставив Шекспіра. Показово, що, незважаючи на мовний бар'єр, він захопився грою актора-негра, Айри Олдріджа, з яким у нього зав'язалася дружба з першого дня знайомства. Окремої уваги заслуговує тема «Шевченко - драматург». Прикро, що не всі п'єси його до нас дійшли.

У геніїв нема, як відомо, дати смерті, і їхня духовна спадщина живе у віках, при чому живе таким життям, яке безкінечно розвивається й примножується в нових поколіннях. Посмертне життя Тараса Шевченка, життя його поезії, художніх творів, листів — усього, що залишив він народові, тому яскраве підтвердження. Воістину неосяжна маса сміливих, яскравих

шляхетних думок і почуттів, народжених, приведених у рух поезією Шевченка, його власним прикладом подвижника, провісника свободи свого народу в колі інших народів. Ліричні почуття, що майже завжди висловлюються автором на граничному рівні, дивують своєю широтою й контрастністю: від грізних вибухів гніву до проникливої ніжності, від різючого й гіркого сарказму до слів любові і ласки, від яких стискається серце. Завдяки цій невичерпній активності, глибині душевного переживання усього, що стосується не тільки «мого», а й іншої людини, в кінцевому рахунку народу та людства, Шевченко назавжди залишиться найбільшим серед великих поетів і художників. У цьому його проста людська наука для кожного, хто хоче не просто існувати на землі, а жити розумом і серцем. Бути діяльним членом суспільства, повною мірою любити й ненавидіти, працювати й боротися в ім'я високих ідеалів. Політична лірика Шевченка примушує згадати великі твори, що визначили цілу суспільну епоху: «К Чаадаєву», «Во глубине сибирских руд» Пушкіна, «Смерть поэта» Лермонтова, «Дзяди» Міцкевича, «Ямби» Барб'є, «Ода Свободі» Шеллі, «Німеччина» Гейне, «Відплата» Гюго. Політичні поеми і художні серії Шевченка били у той самий вічевий дзвін Свободи, з тією ж громадянською революційною пристрастю били по всесвітньому «темному царству» гноблення, насильства, експлуатації, обману і неправди. В цьому сенсі вони — явища не тільки національного, а й загальноєвропейського та світового значення.

У свою чергу, творчість Шевченка-художника також вирує найпристраснішими почуттями, торкається найгостріших політичних проблем. Отож нема потреби доводити її загальносвітове значення. І так само як і поезія великого Кобзаря, його художня спадщина є справді дорогоцінним, неоцінним внеском до скарбниці світової культури.

Майбутній суспільний лад він уявляє як демократичний. Шлях до нього полегшать успіхи техніки. Пливучи пароплавом, Шевченко згадав про Джеймса Уайтта, винахідника парової машини, про Роберта Фултона, що застосовував силу пари до засобів пересування, французьких енциклопедистів і філософів XVIII ст., що колись підняли голос проти соціальної несправедливості, проти монархії, дворянських привілеїв. І він записує у своєму щоденнику: «Великий Фултон! И великий Уайтт! Ваше молодое дитя, не по дням, а по часам растущее, в недалеком времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на нашей планете ваше колоссальное, гениальное дитя».

Іншим разом, якимось спостерігаючи добре йому знайому картину жнив, коли люди гнуть спину під пекучим сонцем, Шевченко записує мрію про жниварські машини, які будуть винайдені агрономами на заміну серпам.

Усе життя Тарас Григорович гостро відчував своє сирітство, свою самотність. Йому не бракувало друзів. Він знаходив їх там, де ніяк не можна було сподіватися. У час заслання його друзями і благодійниками стали двоє комендантів Новопетровського укріплення, Маєвський та Усков. Проте він прагнув усім серцем родинного затишку, почасти знаходив його в помешканнях декотрих своїх друзів. Але ж цього Шевченкові було замало. Він хотів мати власну дружину, діточок. На біду, жінки, яких він мав нещастя покохати, геть усі не відповідали взаємності. Та він не схилився під ударами долі. Вже наприкінці життя він підшукав для себе діляночку землі над Дніпром, викреслив проект будинку, сподівався насадити сад і доживати свої дні на Україні. Шевченко вірив, що нащадки згадають його «незлим, тихим словом», і ця думка була для нього втіхою та розрадою. Образ жінки-матері для нього улюблений і святий. Кожну матір він ототожнював з Богородицею і слав їй щирі молитви.

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

Він безмежно любив свій народ і дійшов думки про можливість визволення українського народу з тюрми народів Миколи I. В цьому було його геніальне передбачення.

Проходять роки, століття, а Шевченкова мистецька спадщина постійно привертає все нові і нові покоління дослідників, бо його твори настільки глибокі і новаторські за філософською думкою, що повністю досягнути їх смислової величч і соціальної значущість не завжди під силу ученим якоїсь однієї епохи. З роками в його творах відкриваються усе нові й нові риси генія. Тому Шевченкова художня спадщина потребує нового осмислення — як форми, так і змісту та символіки його образів.